

MAKTABGACHA YOSH DAVRIDA BOLALARDA NUTQNING RIVOJLANISHI

G'aniyeva Shodiyo Orifjon qizi

Talabasi, Termiz Davlat Universiteti

Ijtimoiy fanlar fakulteti, Amaliy psixologiya yo'nalishi

Abdullayeva Zuhro Ismoilovna

Ilmiy rahbar

Annotatsiya:

Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqni rivojlantirishning o'ziga xos psixologik xususiyatlari, olimlarning ishlarida o'rganilish jarayonlari haqida so'z yuritilgan. Shuningdek maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalar nutqini rivojlantirish yuzasidan tavsiyalar berilgan.

Tayanch so'zlar: nutqning rivojlanishi, nutqiy nafas olish, nutq me'yori, nutq faoliyati, tarbiyachining nutq madaniyati.

Insonning kommunikativ nutq faoliyatini shakllantirish muammosi zamonaviy hayotda tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Dialogik nutq ko'nikmalarini shakllantirishning ahamiyati katta yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolalarni o'qitishda, boshlang'ich ko'nikmalarning etishmasligi bolaning tengdoshlari va kattalar bilan muloqot qilishini qiyinlashtirganda, tashvishning kuchayishiga olib kelganda va umuman aloqa jarayonini buzganda aniq bo'ladi. Maktabgacha yoshda muloqotning mazmuni, uning motivlari, muloqot qobiliyatlari va qobiliyatlari doimo o'zgarib turadi. Maktabda o'qishga psixologik tayyorgarlikning tarkibiy qismlaridan biri - muloqot shakllantirilishidir. Bola kattalarga tanlab munosabatda bo'ladi, ular bilan munosabatlarini asta-sekin anglay boshlaydi: ular unga qanday munosabatda bo'lishadi va undan nima kutiladi, u ularga qanday munosabatda bo'ladi va ulardan nimani kutadi. Dialogik nutq tilning kommunikativ funksiyasining yorqin namoyonidir. U olimlar tomonidan lingvistik aloqaning asosiy tabiiy shakli sifatida qaraladi, u bayonotlar almashinuvidan iborat. U savol, javob, qoshish, tushuntirish, taqsimlash, etiroz, nutq odobi formulasi va replikalarning kommunikativ aloqalari kabi shakllar bilan tavsiflanadi. A. Arushanovanning katta guruhlardagi

eksperimental ma'lumotlari shuni ko'rsatdiki: 5 yoshda tengdoshlari bilan dialogik muloqot faqat 24% bolalarda farq qilgan; 6 yoshda - 45%, 7 yoshda - 68%. Qolgan bolalar o'z tengdoshlariga qiziqish bildirishdi, e'tiborni jalb qilishga urinishdi, ammo dialog ish bermadi: har bir bola o'zi haqida gapirdi va sherigini eshitmadi, bayonotlarga javob bermadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar o'rtasida dialogik ko'nikmalarni shakllantirishning past darajasi muloqot qilish, tashqi dunyo bilan o'zaro munosabatlarga bo'lgan ehtiyojni samarali amalga oshirishga imkon bermaydi. Zamonaviy ta'lim texnologiyalarining o'ziga xos xususiyati ularning bir-birini to'ldirishi bo'lganligi sababli, ular o'zaro ta'sirda eng katta samaraga ega bo'ladilar. Shu sababli, maktabgacha yoshdagi bolalarning dialogik nutqini shakllantirish jarayonini tashkil etishda, bolalarning shaxsiy xususiyatlarini o'z ichiga olgan holda, ularni faoliyatga eng maqbul tarzda kiritadigan, maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqini amalga oshirishga yordam beradigan texnologiyalardan foydalanish kerak deb hisoblaymiz. Og'zaki bo'lmagan aloqa vositalari bolalarning nutqiy muloqotini boyitish, uni yanada tabiiy, bo'shashtirishga yordam beradi. Bolaning og'zaki bo'lmagan ma'lumotni yetarli darajada idrok etishi, suhbatdoshning yaqin, ammo bir xil bo'lmagan hissiy holatlarini ajrata olishi muhimdir. Og'zaki bo'lmagan ko'nikmalarni rivojlantirish aloqalarni o'rnatish, xatti-harakatlarning to'g'ri yo'nalishini tanlash uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratadi va maktabgacha yoshdagi bolalar o'rtasida ijtimoiy o'zaro ta'sir samaradorligini oshiradi. Agar biz bolalarni maktabgacha ta'lim muassasasiga moslashtirish jarayonida nutq va muloqotni rivojlantirish muammolarini har tomonlama hal qilishni ta'minlasak, bu o'quvchilarning moslashish vaqtini qisqartiradi va ish samaradorligini oshiradi, deb taxmin qilish mantiqan to'g'ri. Bu sohada- Bolaning ijtimoiy va intellektual rivojlanishida istalgan farovonlikka erishish uchun birinchi navbatda bolalarning kommunikativ kompetensiyasini, lingvistik va noverbal vositalardan foydalangan holda boshqalar bilan munosabatlarni o'rnatish qobiliyatini rivojlantirish kerak. A.G.Arushanovanning so'zlariga ko'ra, nutqni rivojlantirish muammolari orasida asosiylari ajralib turadi: nutqni yaratish, dialog, kommunikativ havaskorlik faoliyatining asosiy tarkibiy qismlari sifatida nutq xatti-harakatlari madaniyatini rivojlantirish, shaxsning o'zini o'zi rivojlantirishning eng muhim sohasi. Zvereva O.L.Krotova T.V. Svirskaya L., Kozlova A. V. ta'kidlashicha, bola uchun shaxslararo (dialogik) muloqot muammolari asosan

oilada boshlanadi. Muloqot qilishni istamaslik (vaqt etishmasligi, ota-onalarning charchoqlari tufayli), muloqot qila olmaslik (ota-onalar bola bilan nima haqida gaplashishni, u bilan qanday dialogik aloqa o'rnatishni bilishmaydi) bolaning faoliyati va ruhiy holatiga salbiy ta'sir qiladi. Aynan o'qituvchilar va ota-onalarning yaqin o'zaro hamkorligi ushbu muammoni har tomonlama hal qilish imkonini beradi. Maktabgacha yoshidagi bolalar nutqining rivojlanishi ularning faoliyati, muloqati bilan uzviy bog'liqdir. Bola jumalarning mazmuni va shaklidagi o'zgarish uning muloqat shakllari o'zgarishi bilan bog'liq bo'ladi. Ilk bolalik davriga xos situativ nutq ishchan muloqot shaklidan nosituativ bilishga yo'naltirilgan va nosituativ - shaxsiy muloqot shakliga o'tilishi bolalar nutqiga ma'lum bir talablarni qo'yadi. Bu talablar bola nutqining yangi-yangi tomonlarini, turli kommunikativ masalalarni hal qilishi uchun zarur bo'lgan xususiyatlarni tarkib toptiradi. Bog'cha yoshidagi bolaning nutqi ijtimoiy aloqalarni o'rnatish funksiyasini bajara boshlaydi. Buning uchun esa bolada ichki nutq tarkib topishi, monologik xususiyat kasb etib borishi lozim bo'ladi. Maktabgacha yoshda bola nutqining rivojlanishidagi muhim xususiyat nutq tafakkur quroliga aylanishidan iborat. Bola so'z-lug'at boyligining o'sishida 2 ta muhim tomon - miqdor va sifat tomonlari mavjud. Lug'at boyligining miqdoriy o'sishi D. B. Elkoninning ko'rsatishicha, bevosita bolaning hayot sharoitlari va tarbiyalanish xususiyatlariga bog'liq. So'nggi yillarda u yoki bu yoshdagi bolalar nutqining lug'at tarkibini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda avvalgi tadqiqotlarga nisbatan yuqoriroq miqdoriy ko'rsatkichlar aniqlandi.

Jumladan, V. Loginaning ma'lumotlariga ko'ra 3 yoshga kelib, bola lug'atida 1200 ta so'z mavjud bo'ladi, 6 yoshli bolaning aktiv lug'ati esa 3000-3500 so'zni o'z ichiga oladi. Vaholanki, 40-60 yil oldin o'tkazilgan tadqiqotlarda 3 yoshli bolaning lug'ati 400-600 so'zdan, 6 yoshli bolaning aktiv lug'ati esa 2500-3000 so'zdan iborat deb ko'rsatilgan edi. Nutq madaniyati - bu, avvalo, tarbiyachida bo'lishi shart va majburiy sifatlardan hisoblanadi. Bu tarbiyachidagi nutqiy ko'nikma va nutqiy malakalarni hosil qiladi. Bu ko'nikma tarbiyachi faoliyatida takomillashib boradi, maxsus mehnat va mashqlar evaziga malaka oshiriladi hamda erishilgan muvaffaqiyatlar tufayli qobiliyat va mahorat shakllanadi. Bolalar nutq madaniyatiga o'zbek adabiy tilini mukammal egallash asosida erishiladi. Buning uchun esa tarbiyachi adabiy qoidalarini bilish, badiiy adabiyot asarlarini doimiy o'qib borishi, she'rlar yod olishi va bolalar bilan suhbatlar o'tkazish muhimdir.

Situatsion - ishchan muloqot shaklidagi bolalar leksikasi (nutqi) konkret predmetli vaziyat bilan bog'liq. Bu holat shunda ko'rinadiki, bolaning nutqida ot so'z turkumiga oid so'zlar ko'p bo'ladi. Sifat turkumidagi so'zlar yoki umuman uchramaydi, yoki buyumlarining faqat tashqi xususiyatlari: rangi, o'lchami (barcha sifatning 96,4 %) ni ifodalaydi. 98% fe'llar faqatgina konkret predmetli harakatlarga nisbatan ishlatiladi. Bolalarning nosituativ - bilishga yo'naltirilgan (vaziyatga - situatsiyaga bog'liq bo'lmagan) muloqotida ular kattalardan har xil narsa va hodisalar haqida axborot olishga bog'liqlikdan ozod bo'ladi. Asta sekin atrof-olamdagi narsalarning turli xususiyatlarini aks ettiruvchi so'zlar zahirasi kengayib boradi. Jumladan, estetik xususiyatlarni ifodalovchi sifat turkumiga oid so'zlar (11,25 %) va emosional xususiyatlarni ko'rsatuvchi so'zlar (5 %) paydo bo'ladi, irodaviy va intellektual harakatlarni anglatuvchi fe'l turkumidagi so'zlar (6,24 %) vujudga keladi. Nosituativ - shaxsiy muloqotda, bola odamlar o'rtasidagi munosabatlar haqida axborot olishga, o'zining fikrini kattalar fikri bilan taqqoslashga harakat qilar ekan, uning nutqida umumiy grammatik murakkablashish ro'y beradi. Sifat turkumidagi so'zlar quyidagi nisbatda bo'ladi: atributiv (tashqi xususiyatlarini ifodalovchi) - 69,80 %, estetik xususiyatlarni ifodalovchi sifatlar - 14,65 %, ahloqiy xususiyatlarni ifodalovchi sifatlar - 9,3 %. Irodaviy va intellektual harakatlarni ifodalovchi fe'llar ancha ko'payib, nutqida ishlatilayotgan barcha fe'llarning 9,76 %ni tashkil etadi. Agar maktabgacha yoshdagi ya'ni 3-7 yoshdagi boladan berilgan topshiriqda nutqiy faoliyatning elementi bo'lmish so'z bilan muayyan amallarni bajarish talab etilsa, masalan, gap tarkibidan so'zlarni ajratib olish vazifasi berilsa, S. N. Karpovanning tadqiqoti ko'rsatishicha, bolada unga aytilgan gap belgilaydigan vaziyatga orientir olishning ancha barqaror moyilligi kuzatiladi. Berilgan so'z tarkibida nechta so'z mavjud degan savolga bolalar gapni "boshdan oyoq" qaytadan takrorlaydi. Masalan, "Koptok yumalab ketdi" degan gap berilsa, bola bu gapda bitta so'z "Koptok yumalab ketdi" degan so'z borligini aytadi. Ayni 5-9 yoshda bolalar xuddi shunday ifodalaydi. S. N. Karpovanning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolada gap tarkibidan barcha turdagi so'zlarni ajratib olish ko'nikmasini shakllantirish mumkin. Buning uchun ularga so'zlarning mezonlarini, ya'ni so'z tovushlarining majmuasidan iboratligini, so'z doim muayyan mazmunga egaligini anglashi lozim. Albatta buning uchun bolaning yoshiga mos keluvchi usullardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Shunday qilinganday qilinganda, yoshidan qat'iy

nazar bolalarda so'z haqida adektiv va anglangan tasavvurlar paydo bo'ladi. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni yuksak g'oyaviylik ruhida tarbiyalash ularning ongiga xalq, millat, yurt, jamiyat manfaatlaridan yuqoriroq manfaat bo'lishi mumkin emasligini singdirishi, ularni vatanga, xalqqa muhabbat ruhida va sadoqatli qilib tarbiyalash demakdir. Bunda esa albatta tarbiyachining o'rne beqiyos va muhimdir.

Xulosa

qilib aytganda nutq maktabgacha yoshdagi bolalarning taraqqiy etishlarida katta o'rin tutadi. Shuning uchun ham maktabgacha yoshdagi bolaning nutqini o'stirishda atrofdagi insonlarning shuningdek tarbiyachilarning nutq madaniyati rivojlangan bo'lishi muhim sanaladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning eng muhim xususiyati nutqning rivojlanganligi hisoblanadi. Tarbiyachi tomonidan nutq o'stirish to'g'ri rejalashtirib boriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Babayeva D. R. Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi. - Toshkent, 2018. -334 b.
2. Nishonova Z., Alimova G. Bolalar psixologiyasi va uni o'qitish metodikasi. -T.: "O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi", 2006. -B. 68.
3. Qodirova F. R., Toshpo'latova Sh.Q., Qayumova N. M., A'zamova M. N. Maktabgacha pedagogika. - T.: "Tafakkur", 2019. - B. 107.
4. Zokirova, S. M. (2016). About the congruent phenomenon in the contrastive linguistics. Sciences of Europe, (8-2 (8)).
5. Зокирова С. М. Контрастный анализ синтаксических слойных установок. Вестник Наманганского государственного университета: Vol, 1 (8), 48.
6. Ismoilovna, A.Z. (2023, February). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLLARDA BILISH JARAYONLARINING RIVOJLANISHI. In Proceedings of International Conference on Modern Science and Scientific Studies (Vol. 2, No. 2, pp. 204-210).
7. Ismoilovna, A.Z. (2023). O'SMIRLARDA AGRESSIV XULQ-ATVOR "GERMANY" MODERN SCIENTIFIC RESEARCH: ACHIEVEMENTS, INNOVATIONS AND DEVELOPMENT PROSPECTS, 9(1).

